शोधनिर्देशक सहप्रा. डा. कृष्णप्रसाद दाहाल

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको मोहदंश कथासङ्ग्रहको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
लेखजङ्ग खत्री
शैक्षिक सत्र
२०६२-२०६४
क्याम्पस रोल नं. : २४
परीक्षा क्रमाङ्क : ४३०९
त्रि.वि. रजिस्ट्रेसन नम्बर : ७-२-२५-१०५३-९६
नेपाली शिक्षण समिति
स्नातकोत्तर कार्यक्रम
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटनढोका, ललितपुर
२०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाटन संयुक्त क्याम्पस नेपाली शिक्षण समिति, स्नातकोत्तर कार्यक्रम शोधनिर्देशकको सिफारिस

भागीरथी श्रेष्ठ आधुनिक नेपाली कथाका क्षेत्रमा बीसको दशक यता देखापरेकी मेधावी कथाकारको नाम हो । नेपाली साहित्यमा त्यसमा पनि आख्यान साहित्यमा यिनले आफ्नो छुट्टै स्थान सुरक्षित गरिसकेकी छिन् । बहुमुखी प्रतिभाकै धनीका रूपमा चिनिएकी श्रेष्ठले नेपाली साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदान अविस्मरणीय छ । सम्प्रति त्यतिकै क्रियाशील छिन् । कुनै पनि साहित्यिक समारोहमा उपस्थित भएर नयाँ पुस्ताका लागि हौसला र प्रेरणा दिनु उनको विशेषता हो । साहित्यको लेखन मात्रै होइन यसलाई सा•ठनिक किसिमबाट अगाडि बढाउन उनी नित्य-निरन्तर लागिरहेकी छन् । यो उनको जीवनबाट सिक्नुपर्ने र लिनुपर्ने महत्वपूर्ण पक्ष हो । प्रायःजसो रचनाहरूमा नारीलाई केन्द्रविन्दुमा राख्नु उनको विशेषता हो । पुरुषप्रधान समाजमा नारीले झेल्नु परेका घातप्रतिघातलाई भागीरथीले जस्ताको तस्तै आफ्ना रचनाका माध्यमबाट मुखारित गरेकी छन् । मूलतः नारीका समस्यालाई लेख्ने सन्दर्भमा उनी पुरुषप्रति पूर्वाग्रही बनेकी छैनन् । यो उनको लेखनको अर्को सफलतम् पक्ष हो । नारी समस्याका अतिरिक्त सामाजिक, राजनैतिक र शैक्षिक जगत्मा देखा परेका विकृति र विस•तिलाई नजिकबाट नियालेर तिनीहरूप्रति चोटिलो प्रहार गर्न उनी पछि पर्दिनन् । यो उनको निर्भीक लेखनको पहिचान हो ।

श्री लेखज• खत्रीले कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको मोहदंश कथासङ्ग्रहको अध्ययन मेरा निर्देशनमा तयार गर्नुभएको हो । उहाँले साहित्यको विधागत सिद्धान्तअन्तर्गत रहेर कथाको व्यापक अध्ययन गर्नुभएको छ । कथा के हो ? यसबारे उहाँले चुरो समात्नु भएको छ । नेपाली कथाको विकासक्रमलाई पर्गेल्दै कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको चरण विभाजन वैज्ञानिक पद्धतिअनुसार गर्नुभएको छ । मूलतः मोहदंश कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन गरेर त्यसको प्राप्ति, अप्राप्ति केलाएर अन्तिम निष्कर्ष खिच्न उहाँ कतै पनि कमजोर सावित हुनुभएको छैन । कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथालेखनमा तड्कारो देखा परेको मनोवैज्ञानिक पक्षलाई समातेर त्यसको अध्ययन र विश्लेषण पनि उहाँले यस शोधपत्रमा गर्नुभएको छ । आफू स्वयं पनि कथाकार हुनुको नाताले अग्रज कथाकारको अध्ययन पूरा गर्न सफल हुनुभएकोमा उहाँलाई बधाई ज्ञापन गर्दछु । कथाकारले कथाकारको अध्ययन गर्नु एकदमै सकारात्मक पक्ष हो । अतः लेखज• खत्रीले नेपाली

साहित्यमा कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको धेरै नै चर्चित कथासङ्ग्रह मोहदंशको सा·गोपा· अध्ययन गरी एउटा ठोस सामग्री प्रस्तुत गर्नुभएको छ । म उहाँको लेखनप्रति पूर्ण सन्तुष्ट हुँदै यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति पाटन संयुक्त क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समिति, स्नातकोत्तर कार्यक्रम समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

दिनाङ्क :२०६७/६/२१

(सहप्रा.डा. कृष्णप्रसाद दाहाल)
संयोजक
नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटनढोका, ललितपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पाटन संयुक्त क्याम्पस

स्वीकृतिपत्र

श्री लेखज· खत्रीले तयार पार्नुभएको कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको मोहदंश कथासङ्ग्रहको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ । शोधार्थीलाई हामी सबैको तर्फबाट बधाई ज्ञापन गर्दछौँ ।

मूल्याङ्कन समिति

सहप्राध्यापक : सुरेन्द्रवरसिंह थापा
विभागीय प्रमुख
नेपाली शिक्षण समिति
पाटन संयुक्त क्याम्पस

सहप्राध्यापक डा. कृष्णप्रसाद दाहाल
संयोजक
नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम
पाटन संयुक्त क्याम्पस

सहप्राध्यापक : डा. कृष्णप्रसाद दाहाल
शोधनिर्देशक
नेपाली शिक्षण समिति
पाटन संयुक्त क्याम्पस

सहप्राध्यापक : अच्युतरमण अधिकारी
बाह्यपरीक्षक
पद्मकन्या क्याम्पस
बागबजार, काठमाडौँ

मिति : २०६७/७/२५

कृतज्ञताज्ञापन

"कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको मोहदंश कथा सङ्ग्रहको अध्ययन" शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु सहप्रा. डा. कृष्णप्रसाद दाहालको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अति व्यस्त समयमा पनि कुनै झर्को नमानी अमूल्य, सुझाव र प्रेरणा दिई मलाई मार्गनिर्देशन गर्नुहुने गुरुप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरी प्रमाण पत्र प्राप्त गरुँ भन्ने उद्देश्यले हैन भाषिक दक्षता हासिल गरी विभिन्न साहित्यिक सिद्धान्तहरूको विषयमा राम्रो ज्ञान लिन सकूँ र विभिन्न अग्रजहरूका साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दै आफू पनि साहित्यिक सर्जक भएर नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गर्न सकूँ भन्ने उद्देश्यका साथ वि.सं. २०६२ सालमा पाटन संयुक्त क्याम्पस पाटन ढोकामा म स्नातकोत्तर तहमा भर्ना भएको हुँ । विभिन्न आर्थिक तथा व्यावहारिक कठिनाइसँग सङ्घर्ष गर्दै मैले मेरो अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाएँ र स्नातकोत्तर तहको अध्ययन सम्पन्न गर्न सफल भएँ । विशेषत: शोधपत्र तयार गर्ने काम केही कठिनपूर्ण पनि हुन्छ तर आदरणीय गुरु सहप्रा. डा. कृष्णप्रसाद दाहालको निरन्तर हौसलाले मैले यो शोधपत्र तयार पार्न त्यति कठिन महसूस गरिनँ । यसर्थ म आदरणीय गुरु डा. कृष्णप्रसाद दाहालप्रति आजीवन ऋणी रहनेछु । साथै मेरो उन्नति कामना गर्ने माता बदमाया खत्री र मलाई काठमाडौँमा बोलाएर पढ्नको लागि वातावरण सिर्जना गरिदिने दाज्यू भूपेन्द्र खत्रीप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार पार्न क्रममा शोधसँग सम्बन्धित विविध सामग्री उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने शोधनायक भागीरथी श्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । शोध सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने क्रममा उहाँबाट मप्रति भएको हार्दिक व्यवहार र सहयोग आविस्मरणीय रहेको छ ।

शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा कतिपय पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर, पाटन संयुक्त क्याम्पसको पुस्तकालय तथा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान पुस्तकालयका कर्मचारीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस शोध कार्यलाई छिटोछरितो रूपमा टङ्कण गरी सहयोग पुऱ्याइदिनुहुने प्रतीक कम्प्युटर प्रोसेस काठमाडौंका महेश गौतम र कमला ज्ञवालीलाई पनि धन्यवाद नदिई रहन सक्दिनँ ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि म त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाटन संयुक्त क्याम्पस नेपाली शिक्षण समिति, स्नातकोत्तर कार्यक्रम समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मितिः २०६७/६/२०

समूहः २४-२०६२/६४

लेखज· खत्री

शोधार्थी

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष

परीक्षा क्रमाङ्क : ४३०९

पाटन संयुक्त क्याम्पस

पाटनढोका, ललितपुर

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस
कृतज्ञताज्ञापन
मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति
सङ्क्षेपीकृत शब्द

अध्याय -एक

शोधप्रस्ताव

१.	**शोध शीर्षक**	१
२.	**शोधप्रयोजन**	१
३.	**विषय परिचय**	१
४.	**शोधसमस्या**	२
५.	**शोधको उद्देश्य**	३
६.	**पूर्वकार्यको समीक्षा**	३
७.	**शोधपत्रको औचित्य**	६
८.	**शोधको सीमाङ्कन**	६
९.	**सामग्री सङ्कलन विधि**	७
१०.	**शोधपत्रको रूपरेखा**	७

अध्याय -दुई

भागीरथी श्रेष्ठको जीवनवृत्तको अध्ययन

२.	**परिचय**	८
२.१	**जन्म र जन्मस्थान**	८
२.२	**बाल्यकाल**	९
२.३	**शिक्षा**	१०
२.४	**वैवाहिक जीवन**	११
२.५	**पेसा/व्यवसाय**	११

२.६ भ्रमण १२
२.७ भागीरथीश्रेष्ठको व्यक्तितत्व १२
२.७.१ आन्तरिक व्यक्तितत्व १३
२.७.१.१ साहित्यकार व्यक्तितत्व १३
२.७.१.२ उपन्यासकार व्यक्तितत्व १४
२.७.१.३ कवि व्यक्तितत्व १४
२.७.१.४ निबन्धकार व्यक्तितत्व १५
२.७.१.५ गायक व्यक्तितत्व १५
२.७.१.६ सम्पादक व्यक्तितत्व १५
२.७.१.७ भूमिका लेखन व्यक्तित्व १६
२.७.१.८ अनुवाद व्यक्तितत्व १६
२.७.१.९ साहित्येतर व्यक्तित्व १६
२.७.१.१० समाजसेवी व्यक्तितत्व १७
२.७.१.११ शिक्षक व्यक्तितत्व १७
२.७.१.१२ प्रेरक व्यक्तित्व १८
२.८ सम्मान पुरस्कार १८

२.९ निष्कर्ष १९

अध्याय – तीन

कथा सिद्धान्त र नेपाली कथाको विकासक्रम

३. परिचय २१
३.१ कथाको परिभाषा २२
३.१.१ पश्चिमी साहित्यकारहरूको दृष्टिमा कथा २२
३.१.२ पूर्वीय चिन्तकहरूको दृष्टिमा कथा २३
३.१.३ हिन्दी साहित्यकारहरूले दिएको परिभाषा २३
३.१.४ नेपाली साहित्यकारहरूको दृष्टिमा कथा २४
३.२ कथाको वर्गीकरण २५
३.२.१ विषयगत आधारमा २५
३.२.१.१ सामाजिक कथा २५
३.२.१.२ मनोवैज्ञानिक कथा २६

३.२.१.३ प्रगतिवादी कथा २६
३.२.१.४ अस्तित्ववादी कथा २७
३.२.१.५ ऐतिहासिक कथा २७
३.२.२ उद्देश्यका आधारमा २८
३.२.२.१ घटनाप्रधान कथा २८
३.२.२.२ चरित्रप्रधान कथा २८
३.२.२.३ विचारप्रधान कथा २८
३.२.२.४ प्रयोगवादी कथा २८
३.३ कथाका तत्त्वहरू २८
३.३.१ कथानक वा कथावस्तु ३०
३.३.२ चरित्रचित्रण ३१
३.३.३ दृष्टिविन्दु ३२
३.३.३.१ आन्तरिक दृष्टिबिन्दु ३३
३.३.३.२ बाह्य दृष्टिविन्दु ३३
३.३.३.३ द्वन्द्वविधान ३३
३.३.३.४ परिवेश ३४
३.३.३.५ भाषा ३४
३.३.३.६ शैली ३४
३.३.३.७ उद्देश्य ३४
३.४. नेपाली कथाको विकासक्रम ३५
३.४.१ प्राथिमिक काल ३६
३.४.२ माध्यमिक काल ३७
३.४.३ नेपाली कथाको आधुनिक काल ३७
३.४.३.१ सामाजिक यथार्थवादी धारा ३८
३.४.३.२ समाजवादी यथार्थवादी धारा ३९
३.४.३.३ मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धारा ४०
३.४.३.४ नवचेतनावादी धारा (२०२०–२०३६ सम्म) ४१
३.४.३.५ समकालीन कथा धारा (वि.सं. २०३६-हालसम्म) ४२

अध्याय - चार

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथायात्राको अध्ययन

४.	**परिचय**	४५
४.१	**प्रथम चरण**	४५
४.२	**द्वितीय चरण**	४६
४.३	**तृतीय चरण**	४७
४.५	**निष्कर्ष**	४९

अध्याय - पाँच

कथाकार भागरथी श्रेष्ठको ‘मोहदंश’ कथा सङ्ग्रहको अध्ययन एवं विश्लेषण

५.	परिचय	५१
५.१	**‘जलनका बिम्वहरू’ कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	५१
५.२	**संस्कार कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	५५
५.३	**दीपा कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	५९
५.४	**‘अतिक्रमण’ कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	६३
५.५	**‘दिलू बज्यै’ कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	६६
५.६	**‘चिता’ कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	६९
५.७	**‘शकुन्तला’ कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	७२
५.८	**शिक्षक कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	७५
५.९	**सजाय कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	७८
५.१०	**निरर्थक कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	८१
५.११	**लाञ्छना कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	८४
५.१२	**द्वन्द्व /अन्तर्द्वन्द्व कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	८७
५.१३	**मोहदंश कथाको अध्ययन एवं विश्लेषण**	९०

अध्याय - छ

कथाकार भागीरथी श्रेष्ठको कथा प्रवृत्तिहरूको अध्ययन

६.	**परिचय**	९४
६.१	**सामाजिकता**	९४
६.१.१	**आर्थिक पक्ष**	९५
६.१.२	**राजनीतिक पक्ष**	९६
६.१.३	**सांस्कृतिक पक्ष**	९६
६.२.	**मनोवैज्ञानिकता**	९६

६.२.१ यौन मनोवैज्ञानिक कथा ९७
६.२.२ गैर–यौन मनोवैज्ञानिक कथा ९७
६.३. दार्शनिकता ९८
६.३.१ नियतिवाद ९८
६.३.२ यथार्थवाद ९९
६.३.३ आदर्शवाद ९९
६.३.४ मानवतावाद ९९
६.४. परिवेश १००
६.५. नारी चरित्रप्रधानता १००
६.६. पुरुष चरित्रप्रधानता १०१
६.७. प्रकृतिप्रेम १०१
६.८. राष्ट्रप्रेम १०१
६.९. विषयको समग्रता १०२
६.१०. सूक्तिमयता १०२
६.११. उत्तरआधुनिकतावाद १०३
६.१२. निष्कर्ष १०३

अध्याय – सात

उपसंहार एवम् निष्कर्ष १०५
सन्दर्भ सामग्रीहरू

सङ्क्षेपीकरण सूची

पृ.	:	पृष्ठ
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
डा.	:	डाक्टर
सा.प्र.	:	साझा प्रकाशन
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
सम्पा.	:	सम्पादक
सहप्रा.	:	सहप्राध्यापक
प्रा.	:	प्राध्यापक
एम.ए.	:	मास्टर्स अफ आर्टस्